

مشروطه به روایت کسروی

سومین اثر احمد کسروی درباره مشروطیت بر اساس
یادداشت‌های او در روزنامه پرچم

مشروطه به روایت کسروی

سومین اثر احمد کسروی دربارهٔ مشروطیت بر اساس
یادداشت‌های او در روزنامهٔ پرچم

به کوشش:
مهدی نورمحمدی

سرشناسه	: کسروی، سیداحمد، ۱۲۶۹ - ۱۳۲۴. Kasravi, Ahmad
عنوان قراردادی	: پرچم (روزنامه) Parcham (Newspaper)
عنوان و نام پدیدآور	: مشروطه به روایت کسروی: سومین اثر احمد کسروی درباره مشروطیت بر اساس یادداشت‌های او در روزنامه پرچم/ مهدی نورمحمدی.
مشخصات نشر	: تهران: نشر علم، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۲۹۸ص: مصور، عکس.
شابک	: 978-622-246132-4
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه به صورت زیرنویس.
یادداشت	: نمایه.
عنوان دیگر	: سومین اثر احمد کسروی درباره مشروطیت براساس یادداشت‌های او در روزنامه پرچم.
موضوع	: ایران -- تاریخ -- انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ق.
موضوع	: Iran -- History -- Constitutional Revolution, 1906-1909
شناسه افزوده	: نورمحمدی، مهدی، ۱۳۵۱ - ، گردآورنده
رده بندی کنگره	: DSR1407
رده بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۷۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۰۵۱۷۴۲

مشروطه به روایت کسروی

به کوشش: مهدی نورمحمدی

آماده سازی: لیلا حائری

شمارگان: ۷۷۰ جلد

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۹

لیتوگرافی: باختر

چاپ: رامین

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۴۶۱۳۲-۴

تهران - خیابان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - خیابان شهدای ژاندارمری - بن‌بست گرانفر - پلاک ۴

تلفن: ۶۶۴۱۲۳۵۸

فهرست

۱۷.....	مقدمه
۳۳.....	۱. شادروان سید محمد طباطبایی
۳۴.....	۲. شادروان سید عبدالله بهبهانی
۳۵.....	۳. شادروان شاهزاده ضیاءالدوله
۳۶.....	۴. شادروان میرزا جهانگیرخان
۳۷.....	۵. شادروان ملک المتکلمین
۳۸.....	۶. گرفتاران باغ شاه
۳۹.....	۷. شادروان صنیع الدوله
۴۰.....	۸. شادروان ثقة الاسلام
۴۱.....	۹. عباس آقا کشنده اتابک
۴۲.....	۱۰. شادروان میرزا علی واعظ
۴۳.....	۱۱. مستر باسکرویل
۴۴.....	۱۲. شادروان آقا میرکریم
۴۵.....	۱۳. شادروان حاجی میرزا ابراهیم آقا
۴۷.....	۱۴. شادروان حاجی علی دوا فروش
۴۹.....	۱۵. شادروان حاجی شیخ علی اصغر لیلاویی
۵۰.....	۱۶. شادروان سردار اسعد بختیاری
۵۱.....	۱۷. شادروان سردار محیی
۵۳.....	۱۸. شادروان میرزا کوچک خان
۵۴.....	۱۹. سپهدار تنکابنی (سپهسالار)
۵۵.....	۲۰. شادروان سعید سلماسی

۲۱. شادروان علی مسیو..... ۵۶
۲۲. شادروان امین الدوله..... ۵۸
۲۳. شادروان طالبوف..... ۵۹
۲۴. شادروان میرزا حسین خان سپهسالار..... ۶۰
۲۵. شادروانان سه مجتهد نجف..... ۶۲
۲۶. شادروان میرزا آقا خان کرمانی..... ۶۳
۲۷. شادروان شیخ احمد روحی..... ۶۴
۲۸. شادروان آقا محمد ابراهیم..... ۶۵
۲۹. شادروان نایب محمد آقا..... ۶۶
۳۰. شادروان غلام خان اهرابی..... ۶۸
۳۱. شادروان صمصام السلطنه..... ۶۹
۳۲. شادروان ضیاءالعلماء و دایی او..... ۷۰
۳۳. شادروان غلامحسین خان..... ۷۱
۳۴. شادروان صدرالعلماء..... ۷۲
۳۵. شادروان میرزا مصطفی آشتیانی..... ۷۳
۳۶. شادروان حاجی مهدی آقا کوزه کنانی..... ۷۵
۳۷. ابوالقاسم خان بختیاری..... ۷۶
۳۸. شادروان شیخ سلیم..... ۷۷
۳۹. شادروان سید جمال واعظ..... ۷۹
۴۰. شادروان سید جمال الدین افجه ای..... ۸۰
۴۱. شادروان شیخ محمدرضا قمی..... ۸۱
۴۲. شادروان بخشعلی خان..... ۸۲
۴۳. ابراهیم آقا و دستة او..... ۸۴
۴۴. شادروان عضدالملک..... ۸۵
۴۵. شادروان میرزا سلیمان خان..... ۸۶
۴۶. شادروان کننل محمدتقی خان پسیان..... ۸۷
۴۷. شادروان ستارخان سردار..... ۸۹
۴۸. باقر خان سالار خان..... ۹۱
۴۹. یک دسته از نمایندگان مجلس یکم..... ۹۲

۵۰. حیدر عمواعلی ۹۳
۵۱. شادروان حسین باغبان ۹۵
۵۲. شادروان میر هاشم خان ۹۷
۵۳. شادروان سردار بهادر ۹۸
۵۴. شادروان میرزا محمود سلماسی ۹۹
۵۵. شادروان قوچعلی خان ۱۰۰
۵۶. شاگردان باسکرویل ۱۰۱
۵۷. برخی از نمایندگان مجلس یکم ۱۰۲
۵۸. شادروان ایلدرم خان ۱۰۳
۵۹. چهار تن از پیشگامان شورش مشروطه خواهی ۱۰۴
۶۰. شادروان اسد آقا خان ۱۰۵
۶۱. شادروان اسماعیل خوبی ۱۰۷
۶۲. شادروان عظیم زاده اردبیلی ۱۰۹
۶۳. شادروان میرزا علی اکبر خان اسپهانی ۱۱۰
۶۴. حاجی بابا خان اردبیلی ۱۱۲
۶۵. نمایندگان آذربایجان در مجلس یکم ۱۱۳
۶۶. شادروان علی مسیو با دو تن از پسران خود ۱۱۴
۶۷. شادروان حاجی رسول صدقیانی ۱۱۵
۶۸. شادروان حاجی محمد بالا ۱۱۶
۶۹. تقی خان و اصغر ۱۱۷
۷۰. پتروس خان ۱۱۸
۷۱. شادروان جهانگیر میرزا ۱۲۰
۷۲. سه تن از مجاهدان ۱۲۲
۷۳. یک یادگار تاریخی ۱۲۳
۷۴. شادروان رئیس المجاهدین قزوینی ۱۲۵
۷۵. شادروان سید محمد ابوالضیاء ۱۲۶
۷۶. گروهی از آزادی خواهان تهران ۱۲۷
۷۷. گروهی از سران آزادی در تبریز ۱۲۸
۷۸. شادروان شیخ مهدی نوری ۱۲۹

۷۹. شادروان ادیب کرمانی ۱۳۰
۸۰. آقا عمواغلی ۱۳۱
۸۱. چند تنی از مجاهدان تبریز ۱۳۲
۸۲. یک نمونه از مجلس موقتی ۱۳۳
۸۳. یک عکس تاریخی ۱۳۴
۸۴. یک نمونه از شورش های تهران ۱۳۵
۸۵. یک دسته از مجاهدان تبریز ۱۳۶
۸۶. شادروان میرزا علی خان یاوراف ۱۳۷
۸۷. یفرم خان ۱۳۸
۸۸. سردار محتشم ۱۴۰
۸۹. یک دسته از پیشگامان آزادیخواهی ۱۴۱
۹۰. شادروان حاجی میرزا حسن شکوهی ۱۴۲
۹۱. یک نمونه از شورش های تبریز ۱۴۳
۹۲. یک بخش دیگر از «مجلس موقتی» ۱۴۴
۹۳. یک دسته از پیشروان آزادی ۱۴۵
۹۴. یک نمونه از شهربانی در سالهای نخست مشروطه ۱۴۶
۹۵. یک یادگاری از روزهای خوش ایران ۱۴۷
۹۶. یک دسته از آزادیخواهان تهران ۱۴۸
۹۷. شادروان ستارخان ۱۴۹
۹۸. یفرم خان با چند تن دیگر ۱۵۰
۹۹. چند تن از سران بختیاری ۱۵۱
۱۰۰. شادروان سید عبدالرزاق ۱۵۲
۱۰۱. شادروان عارف قزوینی ۱۵۴
۱۰۲. شادروان اسمعیل میایی ۱۵۶
۱۰۳. شادروان احتشام السلطنه ۱۵۷
۱۰۴. شادروان یارمحمد خان کرمانشاهی ۱۵۸
۱۰۵. مشهدی صادق خان ۱۶۰
۱۰۶. یک نمونه دیگری از آزادیخواهی تهران ۱۶۲
۱۰۷. روز هفتم مرگ عباس آقا ۱۶۳

۱۰۸. شادروان ممتازالدوله..... ۱۶۴
۱۰۹. جشن آزمایش دبستانها..... ۱۶۵
۱۱۰. نمونه‌ای از یکی از جشن‌های مشروطه..... ۱۶۶
۱۱۱. نمونه‌های دیگری از جشن‌های مشروطه..... ۱۶۷
۱۱۲. جشن آزمایش یک دبستان در تهران..... ۱۶۸
۱۱۳. آقای بلوری..... ۱۶۹
۱۱۴. ستارخان با پیرامونیان خود..... ۱۷۰
۱۱۵. شادروان طباطبایی..... ۱۷۱
۱۱۶. مظفرالدین شاه..... ۱۷۲
۱۱۷. چهار تن از کوشندگان..... ۱۷۳
۱۱۸. یک دسته از فداییان ارمنی..... ۱۷۴
۱۱۹. یک دسته از آزادیخواهان تبریز..... ۱۷۵
۱۲۰. حاجی محمدتقی بنکدار..... ۱۷۶
۱۲۱. یک دسته از آزادیخواهان تهران..... ۱۷۷
۱۲۲. یک نمونه دیگر از مجلس موقتی..... ۱۷۸
۱۲۳. یک سند تاریخی..... ۱۷۹
۱۲۴. بدخواهان مشروطه- ناصرالدین شاه..... ۱۸۰
۱۲۵. بدخواهان مشروطه - محمدعلی میرزا..... ۱۸۱
۱۲۶. بدخواهان مشروطه- عین الدوله..... ۱۸۲
۱۲۷. یکی از بدخواهان- مشروطه امیر بهادر..... ۱۸۳
۱۲۸. بدخواهان مشروطه- یک عکس تاریخی..... ۱۸۴
۱۲۹. بدخواهان مشروطه- حاجی میرزا حسن مجتهد تبریز..... ۱۸۵
۱۳۰. بدخواهان مشروطه- شاپشال..... ۱۸۶
۱۳۱. بدخواهان مشروطه- حاج شیخ فضل الله نوری..... ۱۸۷
۱۳۲. شادروان میرزا کوچک خان..... ۱۸۸
۱۳۳. بدخواهان مشروطه- ارشد الدوله..... ۱۸۹
۱۳۴. بدخواهان مشروطه- یک سند تاریخی..... ۱۹۰
۱۳۵. یکی از بدخواهان مشروطه- پرنس ارفع الدوله..... ۱۹۱
۱۳۶. یکی از بدخواهان مشروطه- میرزا علی اصغرخان اتابک..... ۱۹۲

۱۳۷. یک سند تاریخی..... ۱۹۳
۱۳۸. بدخواهان مشروطه- کلنل لیاخوف..... ۱۹۴
۱۳۹. بدخواهان مشروطه-حاجی میرزا ابوالقاسم امام جمعه..... ۱۹۵
۱۴۰. بدخواهان مشروطه- محمدعلی میرزا..... ۱۹۶
۱۴۱. بدخواهان مشروطه- حاجی صمدخان..... ۱۹۷
۱۴۲. بدخواهان مشروطه- حاجی آقا محسن عراقی..... ۱۹۸
۱۴۳. بدخواهان مشروطه- سید اکبر شاه..... ۱۹۹
۱۴۴. بدخواهان مشروطه..... ۲۰۰
۱۴۵. بدخواهان مشروطه- مسیو نوز و همراش..... ۲۰۱
۱۴۶. بدخواهان مشروطه- رحیم خان چلبیانلو و رشیدالملک..... ۲۰۲
۱۴۷. بدخواهان مشروطه- سعد الدوله..... ۲۰۳
۱۴۸. بدخواهان مشروطه- درباریان روسی و ایرانی..... ۲۰۴
۱۴۹. بدخواهان مشروطه- میرهاشم دوچی..... ۲۰۵
۱۵۰. بدخواهان مشروطه- قوام الملک شیرازی..... ۲۰۶
۱۵۱. بدخواهان مشروطه- مشیر السلطنه..... ۲۰۷
۱۵۲. بدخواهان مشروطه- شعاع السلطنه..... ۲۰۸
۱۵۳. بدخواهان مشروطه- سالار الدوله..... ۲۰۹
۱۵۴. بدخواهان مشروطه- کامران میرزا..... ۲۱۰
۱۵۵. بدخواهان مشروطه- ضرغام و ارشد..... ۲۱۱
۱۵۶. بدخواهان مشروطه- سران دوچی..... ۲۱۲
۱۵۷. بدخواهان مشروطه- ظل السلطان..... ۲۱۳
۱۵۸. بدخواهان مشروطه- علاء الملک..... ۲۱۴
۱۵۹. بدخواهان مشروطه- ناصر الملک..... ۲۱۵
۱۶۰. بدخواهان مشروطه- میرهاشم دوچی..... ۲۱۶
۱۶۱. یکی از روزنامه های بدخواهان مشروطه..... ۲۱۷
۱۶۲. یکی از روزنامه های بدخواهان مشروطه..... ۲۱۸
۱۶۳. بدخواهان مشروطه- آقا سیدعلی یزدی..... ۲۱۹
۱۶۴. بدخواهان مشروطه..... ۲۲۰
۱۶۵. یک سند تاریخی..... ۲۲۱

۱۶۶. گروه سوم- نظام السلطنه..... ۲۲۲
۱۶۷. گروه سوم- میرزا نصرالله خان مشیرالدوله..... ۲۲۳
۱۶۸. گروه سوم- فرمانفرما..... ۲۲۴
۱۶۹. گروه سوم- مخبر السلطنه..... ۲۲۵
۱۷۰. گروه سوم- حاجی شیخ محمد واعظ..... ۲۲۶
۱۷۱. گروه سوم- وثوق الدوله..... ۲۲۷
۱۷۲. یادى از شادروان میرزا کوچک خان..... ۲۲۸
۱۷۳. گروه سوم- حاجی محتشم السلطنه..... ۲۲۹
۱۷۴. از این جا و از آن جا- شاه و وزیرش..... ۲۳۰
۱۷۵. از این جا و از آن جا- حاجی میرزا حسن رشديه..... ۲۳۱
۱۷۶. از این جا و از آن جا- نعمت الله بروجردى..... ۲۳۲
۱۷۷. از این جا و از آن جا- مستوفى الممالک..... ۲۳۳
۱۷۸. از این جا و از آن جا- حاجی سید نصرالله اخوى..... ۲۳۴
۱۷۹. از این جا و از آن جا- میرزای آشتیانی..... ۲۳۵
۱۸۰. از این جا و از آن جا- نایب حسین کاشانی..... ۲۳۶
۱۸۱. از این جا و از آن جا- مارشیمون..... ۲۳۷
۱۸۲. از این جا و از آن جا- جعفر آقا شکاک..... ۲۳۸
۱۸۳. از این جا و از آن جا- آقای تقى زاده..... ۲۳۹
۱۸۴. از این جا و از آن جا- حکیم الملک..... ۲۴۰
۱۸۵. از این جا و از آن جا- سعدالدوله..... ۲۴۱
۱۸۶. از این جا و از آن جا- دسته کریم خانیان..... ۲۴۲
۱۸۷. از این جا و از آن جا- احمد میرزا..... ۲۴۳
۱۸۸. از این جا و از آن جا- مؤتمن الملک..... ۲۴۴
۱۸۹. از این جا و از آن جا- حاجی مخبر السلطنه..... ۲۴۵
۱۹۰. از این جا و آن جا- ستارخان..... ۲۴۶
۱۹۱. از این جا و از آن جا- باقرخان..... ۲۴۷
۱۹۲. از این جا و از آن جا- شیخ مهدى واعظ..... ۲۴۸
۱۹۳. از این جا و از آن جا- مؤیدالاسلام کاشانی..... ۲۴۹
۱۹۴. از این جا و از آن جا- کامران میرزا..... ۲۵۰

۱۹۵. از این جا و از آن جا- حاج رحیم آقا باکوچی ۲۵۱
۱۹۶. از این جا و از آن جا- حاج شیخ فضل الله نوری ۲۵۲
۱۹۷. از این جا و از آن جا- عین الدوله ۲۵۳
۱۹۸. از این جا و از آن جا- ستارخان ۲۵۴
۱۹۹. از این جا و از آن جا- میرهاشم دوچی ۲۵۵
۲۰۰. از این جا و از آن جا- یک عکس تاریخی ۲۵۶
۲۰۱. از این جا و از آن جا- یک عکس تاریخی ۲۵۷
- منتخبی از شماره‌های روزنامه پرچم ۲۵۹
- اعلام ۲۸۹

مقدمه

احمد کسروی (۱۲۶۹ - ۱۳۲۴ خورشیدی) مورخ، زبان‌شناس، پژوهشگر، روزنامه‌نگار، حقوق‌دان و وکیل دعاوی، در حوزه‌های گوناگون دارای تألیفات متعدد پژوهشی است. وی دربارهٔ انقلاب مشروطیت صاحب دو اثر سترگ به نام «تاریخ مشروطهٔ ایران» و «تاریخ هجده سالهٔ آذربایجان» است که از مهم‌ترین مدارک و منابع مربوط به مطالعات مشروطه محسوب می‌شود و همواره مرجع اصلی پژوهشگران این عرصه بوده است. با وجود این که از بدو انتشار تا کنون، نظرات متفاوتی در موافقت و مخالفت با این دو کتاب ابراز شده، چاپ‌های متعدد با شمارگان بالا نشانگر توجه فراوان محققین، دانشگاهیان، علاقه‌مندان تاریخ مشروطه و کتابخوانان به این آثار است. اقبال عمومی به آثار کسروی دربارهٔ مشروطیت، جنبه‌ای کلاسیک به آن‌ها بخشیده و به همین دلیل است که کتابی دربارهٔ مشروطه به چاپ نمی‌رسد که ارجاعی از این دو کتاب در آن وجود نداشته باشد. این کتاب‌ها علاوه بر ایران، در خارج از کشور نیز دارای شهرت است و به زبان‌های عربی و انگلیسی ترجمه شده است. کتاب «تاریخ مشروطهٔ ایران» با تشریح و برشمردن زمینه‌ها و عوامل بیداری ایرانیان و با عنوان «ایرانیان چگونه بیدار شدند؟» آغاز می‌شود و با گفتاری دربارهٔ پذیرفته شدن مشروطه توسط محمدعلی شاه پس از یازده ماه مقاومت جانانهٔ مردم تبریز، تحت عنوان «سر فرود آوردن محمدعلی میرزا به مشروطه» به پایان می‌رسد. به عبارت دیگر، این کتاب، وقایع ایران از زمان وزارت و صدارت حاج میرزا حسین خان سپهسالار در سال ۱۲۸۸ در عصر ناصرالدین شاه تا پذیرفتن مشروطه توسط محمدعلی شاه در چهارم ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ را دربرگرفته است.

تاریخ هجده ساله آذربایجان نیز با تشریح چگونگی فتح رشت، قزوین، اصفهان و قم توسط مشروطه‌خواهان با عنوان «شورش اسپهان و بختیاری» آغاز شده و با ذکر وقایع مربوط به قیام شیخ محمد خیابانی و کشته شدن او، با عنوان «پایان کار خیابانی» خاتمه می‌یابد. این کتاب نیز حاوی وقایع ایران و آذربایجان از ذی‌قعدة ۱۳۲۶ تا ذی‌حجه سال ۱۳۳۸ قمری است.

کسروی در مقدمه «تاریخ مشروطه ایران»، انگیزه خود از تألیف این کتاب را چنین برشمرده است:

- ثبت وقایع در تاریخ با هدف از میان نرفتن آن‌ها.
  - پیشگام نشدن مجاهدان مشروطه و مورخین دیگر برای ثبت وقایع تاریخ مشروطیت.
  - شناساندن انقلاب مشروطیت به ایرانیان.
  - ریشه‌یابی علل ناکام ماندن و شکست انقلاب مشروطه.
  - جلوگیری از ثبت تمام مجاهدت‌ها و تلاش‌ها به نام رجال برجسته ولی نادرست.
  - ثبت یاد و خاطره مجاهدان گمنام اما درستکار.
  - روشن ساختن سهم مجاهدین واقعی و مجاهدنماها.
  - مستند نبودن مطالب کتاب‌ها و روزنامه‌های اروپایی درباره وقایع انقلاب مشروطیت.
  - مخالفت با این عقیده که مشروطه را دست‌های خارجی پدید آوردند.
  - نشان دادن روزگار درهم و تیره گذشته به ایرانیان.^۱
- با این که کسروی خود را جزو تاریخ‌نویسان به شمار نیاورده است،^۲ پژوهشگران تاریخ مشروطه او را «بنیانگذار تاریخ‌نویسی مبتنی بر شیوه جدید علمی»، «پایه‌گذار تاریخ‌نویسی مردمی» و «صاحب نگرشی نو در تاریخ‌نگاری» در ایران دانسته‌اند.^۳
- کتاب حاضر که بر اساس یادداشت‌های کسروی در روزنامه پرچم در سال‌های ۱۳۲۵ و ۱۳۲۱ خورشیدی فراهم آمده، سومین اثر وی درباره مشروطیت است که برای اولین بار در قالب کتاب به چاپ رسیده است.

^۱ تاریخ مشروطه ایران، احمد کسروی، انتشارات امیرکبیر، چاپ نهم، آذر ۱۳۵۱، صص ۳ تا ۵.

^۲ همان، ص ۶.

^۳ کسروی و تاریخ مشروطه ایران، سهراب یزدانی، نشر نی، بهمن ۱۳۷۶، ص ۱۷۳.

به طوری که کسروی خود یادآور شده، آرزوی وی مبنی بر چاپ تصاویر تاریخی در روزنامه پرچم، زمینه‌ساز انتشار عکس‌ها و مطالبی در خصوص رجال و تاریخ مشروطه در شماره‌های بعدی این روزنامه شده است. وی در اولین شماره پرچم^۱، پس از چاپ عکس نادر شاه از این آرزو سخن به میان آورده و می‌نویسد: «یکی از آرزوهای ماست که در نامه پرچم تصویرهای تاریخی را به چاپ رسانیم و خوشنودیم که در شماره نخست نامه خود، تصویر پادشاه غیرتمند بنام ایران نادر شاه افشار را به چاپ می‌رسانیم. این تصویر، یگانه تصویر درستی است که از نادر شاه در دست است. یک تن مؤلف فرانسه‌ای که به گفته خودش در زمان نادر شاه بوده و تاریخ او را نوشته، این تصویر را ازو تهیه کرده. تصویرهای دیگری که از این شاه پراکنده شده، ساخته و پنداری است.»^۲

کسروی در تعقیب این آرزو، در شماره ۲ عکس سید محمد طباطبایی و در شماره ۳ عکس سید عبدالله بهبهانی را بدون هیچ‌گونه توضیحی به چاپ رسانیده و پس از این سه شماره است که تا پایان انتشار، به غیر از وقفه‌هایی کوتاه، علاوه بر عکس‌های تاریخی، نوشته‌ها و اظهارنظرهایی را نیز در ارتباط با آن عکس‌ها منتشر ساخته است.

یادداشت‌های کسروی در روزنامه پرچم درباره رجال و حوادث انقلاب مشروطه که ارکان و ساختار کتاب حاضر را تشکیل می‌دهد، شامل ۶ موضوع است. این موضوعات عبارتند از:

۱- هواخواهان مشروطه

۲- بدخواهان مشروطه

۳- گروه سوم

۴- یک سند تاریخی

۵- یک عکس تاریخی

۶- از این جا و از آن جا

کسروی در شماره ۲۰۵ روزنامه پرچم درباره این موضوعات، چنین می‌نویسد: «ما چون

^۱. کسروی این عکس را بار دیگر در شماره ۱۲۵ روزنامه پرچم به تاریخ پنج‌شنبه ۲۸ خرداد ۱۳۲۱ به چاپ رسانده و می‌نویسد: «ما این عکس او را در نخستین شماره پرچم آورده بودیم ولی چون آن شماره کم بود و به کسان بسیاری نرسیده، دوباره در این جا به چاپ رسانیدیم.»

^۲. پرچم، سال یکم، شماره ۱، یکشنبه ۵ بهمن ۱۳۲۰، ص ۱.

روزنامهٔ پرچم را آغاز کردیم، خواستیم در میان دیگر مطالب خود یادی هم از تاریخ نزدیک ایران دربر داشته باشد و این بود نخست عکس‌های پیشگامان مشروطه‌خواهی را به چاپ رسانیدیم. سپس به بدخواهان مشروطه پرداخته، عکس‌های آنان را آوردیم. سپس کسانی را که در مشروطه بوده ولی نه هواخواه یکدل و نه بدخواه آشکار بوده‌اند، زیر عنوان «گروه سوم» آوردیم. پس از آن چون شهریور ماه رسید، به نام یادآوری از پیش‌آمدهای شهریور سال^۱ گذشته، یک رشته عکس‌هایی از کشته‌شدگان و یا^۲ رنج دیدگان آن ماه آوردیم. کنون چون آن نیز به پایان رسیده می‌خواهیم یک دورهٔ دیگری را زیر عنوان «از این جا و از آن جا» آغاز کنیم و این زمان برخی عکس‌هایی را که در دوره‌های پیش فراموش گردیده، یا عکس‌هایی که ارتباط به تاریخ دارد ولی با هیچ یک از عنوان‌های پیش راست نبوده بیاوریم.^۳

ویژگی‌های یادداشت‌های کسروی

برخی از ویژگی‌های یادداشت‌های کسروی در کتاب حاضر به اجمال بدین شرح است:

- ۱- به طوری که کسروی در نوشته‌های خود به دفعات یادآور شده، یکی از مهم‌ترین اهداف و انگیزه‌های او از نگارش و چاپ این مطالب، «ثبت وقایع در تاریخ»، «ماندن نام مشروطه‌خواهان در تاریخ» و «قدردانی از کوشندگان مشروطه در تاریخ» بوده است. مصداق در این خصوص فراوان است، به عنوان نمونه به ذکر چند مورد اشاره می‌کنیم:
  - در شرح داستان سید جمال‌الدین واعظ می‌نویسد: «ما داستان کشته شدن سید جمال را در همدان نیک نمی‌دانیم. کسانی که آگاهند برای ما بنویسند تا در تاریخ بماند.» (۳۹)
  - در یادکرد از قوچعلی خان یکانی می‌نویسد: «باید او را «گشایندهٔ خوی» نامید و این کار، او را در تاریخ نگه داشت.» (۵۵)
  - در معرفی علی مسیو نوشته است: «این مرد یکی از بنیادگزاران دستهٔ مجاهدان تبریز و یکی از کسانی است که باید نامش همیشه در تاریخ بماند.» (۶۶)
  - دربارهٔ سردار محتشم بختیاری و حضور او در جنگ با ارشدالدوله می‌نویسد: «سردارانی که در آن جنگ پا در میان داشته‌اند، نام‌هایشان در تاریخ باز خواهد ماند.» (۸۸)
  - دربارهٔ یفرم خان ارمنی نوشته است: «یفرم خان به پیشرفت مشروطهٔ ایران کمک‌های

^۱ منظور، عکس‌ها و مطالبی است که توسط کسروی به یاد کشته‌شدگان ارتش ایران در حوادث مربوط به شهریور ۱۳۲۰ در روزنامهٔ پرچم به چاپ می‌رسید. این یادداشت‌ها چون مرتبط با انقلاب مشروطه نبود، آن را در این کتاب نیاوردیم.

^۲ در اصل: با

^۳ پرچم، سال یکم، شمارهٔ ۲۰۵، دوشنبه ۱۳ مهر ۱۳۲۱، ص ۱.

شایانی کرده و باید در تاریخ ازو قدردانی نمود.» (۹۸)

- در هنگام یادکرد از عارف می‌نویسد: «میرزا ابوالقاسم عارف قزوینی از کسانی است که باید نامش در تاریخ مشروطه بماند.» (۱۰۱)

- دربارهٔ دو سید پیشوای مشروطه می‌نویسد: «بی‌گمان بنیادگذار مشروطهٔ ایران، او و شادروان بهبهانی را باید شمرد. بی‌گمان باید نام‌های این دو تن را در تاریخ با بزرگی و ارجمندی یاد کرد.» (۱۱۵)

- دربارهٔ میرزا کوچک خان نوشته است: «نام او همیشه در تاریخ باز خواهد ماند و همیشه مهر او در دل‌های ایرانیان پایدار خواهد بود.» (۱۷۲)

۲- نثر کسروی در این یادداشت‌ها به مراتب از کتاب‌های «تاریخ مشروطهٔ ایران» و «تاریخ هجده سالهٔ آذربایجان» ساده‌تر و روان‌تر است و در آن از کلمات متکلف و لغات و واژگان ابداعی و اثری به چشم نمی‌خورد. دربارهٔ علت این امر نیز می‌توان چنین متصور شد که شاید وی با این اقدام، قصد جذب مخاطبان عادی روزنامه و ارجاع آن‌ها به دو کتاب مشهور خود را داشته است.

۳- این یادداشت‌ها به نوعی خلاصهٔ کتاب‌های «تاریخ مشروطهٔ ایران» و «تاریخ هجده سالهٔ آذربایجان» محسوب می‌شود. بدین دلیل که در برخی موارد، فشرده‌ای مربوط به رویداد یا سرگذشت مورد اشاره بیان کرده و آن‌گاه خواننده را برای به دست آوردن آگاهی‌های بیشتر به آن دو کتاب ارجاع می‌دهد.

۴- با وجود موارد مشابهی که بین این یادداشت‌ها و مطالب کتاب‌های «تاریخ مشروطهٔ ایران» و «تاریخ هجده سالهٔ آذربایجان» وجود دارد، نوع روایت کسروی در این موارد با آن دو کتاب متفاوت و یا دارای افزوده‌ها و کوتاه شده‌هایی است.

۵- کتاب حاضر را ادامهٔ دو کتاب «تاریخ مشروطهٔ ایران» و «تاریخ هجده سالهٔ آذربایجان» نیز می‌توان دانست، چرا که برخی از مطالب آن، مانند نوشتهٔ او دربارهٔ حاج شیخ علی‌اصغر لیلوایی (شمارهٔ ۱۵)، اسماعیل خویی (شمارهٔ ۶۱)، عارف قزوینی (شمارهٔ ۱۰۱) و کنل محمدتقی خان پسیان (شمارهٔ ۴۶) در کتاب‌های یاد شده وجود ندارد و یا این‌که در برخی موارد، داوری‌ها و نظرهایی اظهار کرده است که در آن دو کتاب نیامده است.

۶- مهم‌ترین تفاوت یادداشت‌های روزنامهٔ پرچم با کتاب‌های «تاریخ مشروطهٔ ایران» و «تاریخ هجده سالهٔ آذربایجان» در این است که اگر چه در بسیاری موارد عکس‌های آن دو کتاب در این یادداشت‌ها نیز به کار رفته، ولی توضیحات مرتبط با آن عکس‌ها نسبت به آن دو کتاب یا متفاوت و یا دارای افزوده‌هایی است.

مصادق در این خصوص فراوان است. به عنوان مثال، به دو نمونه اشاره می‌کنیم:

- در «تاریخ مشروطهٔ ایران» در توضیح عکسی چنین نوشته است: «یک دسته از مجاهدان دوچی که از جلو مغازه‌های مجیدالملک می‌گذرند. (در پشت سر ایشان دستهٔ بچگان با رخت‌های سفید پیداست).»^۱
در توضیح همین عکس در روزنامهٔ پرچم چنین آورده است: «یک دسته از مجاهدان تبریز - در تبریز در جشن مشروطه، کوی دوچی از همه پیشگام‌تر بود و چون مشروطه داده شد، در پدید آوردن دسته‌های مجاهدان و در کوشش‌هایی که برای استواری بنیاد مشروطه می‌رفت، باز آن کوی پیشگامی می‌نمود. چنان که این عکس یک دسته از مجاهدان آن جا را در سال ۱۳۲۵ نشان می‌دهد. (این کوی سید بسیار دارد. این است در این دسته نیز بیشتر سیدهايند.)

لیکن سپس چون میر هاشم پیشنماز آن کوی که خود از پیشگامان مشروطه‌خواهی بود با محمدعلی میرزا راه پیدا کرد و با انگیزش او با مشروطه به دشمنی برخاست، مردم دوچی نیز بیشترشان از مشروطه برگردیدند و یک رشته کشاکش‌هایی در میان آن^۲ کوی با دیگر کوی‌ها رفت و سرانجام به جنگ و خونریزی انجامید. سپس در سال ۱۳۲۶ این کوی مرکز ملایان و سواران دولتی و دیگر بدخواهان آزادی بود که از آن جا با شهر به جنگ پرداختند. بدین سان کوی دوچی در مشروطه دو رنگ پیدا کرد. (شمارهٔ ۸۵)

- در «تاریخ مشروطهٔ ایران» در زیر عکس پیشوای کریم‌خانین تبریز می‌نویسد: «این پیکره نشان می‌دهد دستهٔ کریم‌خانین تبریز را با پیشوای ایشان آقا شیخ علی جوان. (این پیکره دو سه سال پس از آغاز مشروطه برداشته شده).»^۳

در توضیح همین عکس در روزنامهٔ پرچم چنین آورده است: «دستهٔ کریم‌خانین - این عکس نشان می‌دهد کریم‌خانین تبریز را با پیشوای ایشان آقا شیخ علی جوان. پیش از مشروطه

^۱ تاریخ مشروطهٔ ایران، احمد کسروی، انتشارات امیرکبیر، چاپ نهم، آذر ۱۳۵۱، ص ۳۲۰.

^۲ در اصل: آی

^۳ تاریخ مشروطهٔ ایران، احمد کسروی، انتشارات امیرکبیر، چاپ نهم، آذر ۱۳۵۱، ص ۱۳۸.

در ایران، شیخی و متشرع و کریم‌خانی و سنی و شیعی و دیگر کیش‌ها از هم جدا می‌زیستند و با هم دشمنی بسیار می‌نمودند. به یکدیگر سلام نمی‌دادند، از همدیگر دختر نمی‌گرفتند. این به خانه آن و آن به خانه این^۱ نمی‌رفتند. جنبش مشروطه این دسته‌بندی‌های بی‌معنی را از میان برد.» (شماره ۱۸۶)

۷- کسروی در نگارش مطالب، به صراحت و بدون ملاحظه نظر و داوری خود را دربارهٔ رجال مؤثر در انقلاب مشروطه ابراز کرده و دوستی و یا نفرت خود را نسبت به آنان آشکار ساخته که این امر نشانگر شجاعت و بی‌باکی اوست. این معنی هنگام برجسته‌تر می‌شود که دانسته شود در زمان چاپ روزنامهٔ پرچم بسیاری از رجال مورد اشاره و یا فرزندان آنان در قید حیات بوده‌اند.

۸- اگر چه از صراحت و شجاعت کسروی در نگارش مندرجات تاریخ مشروطه در روزنامهٔ پرچم یاد کردیم، دست کم دو مورد را می‌توان یافت که نظر خود را به طور صریح بیان نکرده و یا این که مقصود خود را در لفافه به خواننده منتقل کرده است: مورد اول دربارهٔ اشاره او به حضور استالین در هنگام فتح گیلان و شرکت در کشتن آقابالا خان سردارافخم حاکم رشت است که می‌نویسد: «چنان که گفته می‌شود، یکی از گرجیانی که در آن پیش‌آمد از قفقاز آمده و در کشتن آقابالا خان و دیگر کارها شرکت جسته، کسی است که امروز در حکومت شوروی والاترین جایگاه را دارد.» (شماره ۱۷)

مورد دوم نیز با اشاره به دل سپردن حیدر خان عمواغلی به سید حسن تقی‌زاده و پیروی از او در قتل سید عبدالله بهبهانی می‌نویسد: «عمواغلی فریفتهٔ یکی از پیشروان آزادی بود و آن پیشرو پاکدلی نداشت و این بود که عمواغلی را به این گناه و مانده‌های آن واداشته است.» (شماره ۵۰)

۹- اگر چه کسروی در این یادداشت‌ها به معرفی رجال مؤثر در انقلاب مشروطه پرداخته و دربارهٔ آنان اظهار نظر کرده است، جای خالی نام برخی از کوشندگان مشهور انقلاب مشروطه مانند: سید محمدرضا مساوات، دهخدا و قاضی ارداقی و مشروطه خواهان سرشناس آذربایجان همچون: شیخ محمد خیابانی، اسماعیل یکانی، حاج علینقی گنجه‌ای، میرزا جواد

^۱ در اصل: آن

ناطق، حاج میرزا آقا فرشی، حاج محمدعلی بادامچی، اسماعیل امیرخیزی، اسماعیل نوبری و علی بیرنگ در نوشته‌های او مشهود است.

۱۰- یکی از عوامل جاودان ماندن یاد و خاطره انقلاب مشروطه، باقی ماندن عکس‌های متعدد از رجال و رویدادهای گوناگون این انقلاب بزرگ مردمی است که در جلوگیری از فراموش شدن پیشامدهای آن تأثیر بسزایی داشته است. از همین روی، عکاسی خدمات شایانی به مشروطیت کرده و موجب پیشرفت اهداف آن شده است.^۱

کسروی که به خوبی به اهمیت عکس در زنده نگاه داشتن وقایع مشروطه و تأثیر آن در انتقال بار عاطفی مطالب به مخاطبین آگاه بوده، از عکس به عنوان یک سند باارزش تاریخی استفاده کرده و مطالب خود را همراه با عکس‌های اثرگذار تاریخی به چاپ رسانده که به همین دلیل، استفاده صحیح و به موقع از عکس و تلفیق مناسب آن با متن، تأثیر قلم توانای او را دو چندان ساخته و بار عاطفی و ارزش مطالب را افزون‌تر ساخته است.

عکس و متن در یادداشت‌های کسروی از چنان تلفیقی و همبستگی و تأثیر برخوردار است که وجود هر یک بدون دیگری متصور نیست و نمی‌توان هیچ کدام را نادیده گرفت.

عکس‌های تاریخی آن چنان برای کسروی در شرح وقایع و داستان‌های مشروطه دارای اهمیت است که در کنار آوردن عکس‌ها، از ذکر مشخصات عکس‌شناسی مانند: زمان و مکان انداخته شدن و معرفی دقیق افراد حاضر در عکس غافل نشده و حتی اگر کسی را نیز نمی‌شناخته، به این نکته اشاره کرده است. مصداق در این باره بسیار است، تنها به آوردن چند نمونه بسنده می‌کنیم:

- در معرفی گرفتاران باغ شاه می‌نویسد: «این عکس چون سلطان‌العلما مدیر روح القدس را نشان می‌دهد در این جا آوردیم.» (۶)

- در یادکرد از حاج ابراهیم آقا می‌نویسد: «آن که با کلاه در پهلویش نشسته، شناخته نیست.» (۱۳)

- در شرح سرگذشت حاجی علی دوافروش می‌نویسد: «ایسن عکس او در سال ۱۳۲۷ برداشته شده که در یکی از جنگ‌ها زخمی گردیده بود.» (۱۴)

^۱ برای پی بردن به خدمات عکس و عکاسی به مشروطیت، بنگرید به: تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران، یحیی ذکا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶، ص ۲۸۴.

- در معرفی گروهی از نمایندگان مجلس اول می‌نویسد: «در آن هنگام رئیس مجلس شادروان صنیع‌الدوله بود که در این عکس در ردیف دوم (از دست راست، شخص سوم) دیده می‌شود. در این عکس، بسیاری از پیشروان آزادی‌خواهی، از آقا میرزا محسن و حاجی محمداسماعیل مغازه و حاجی معین بوشهری و دیگران دیده می‌شوند.» (۴۹)

- در یادکرد از باسکرویل که جان بر سر مشروطیت گذارد می‌نویسد: «چون مرگ او به تبریزیان گران افتاد، یک دسته از شاگردانش گرد آمده و این عکس را برداشته و به مادر او در آمریکا فرستاده‌اند. این عکس نمونه‌ای از رخت و کلاه و افزار جنگی مجاهدان تبریز را نیز نشان می‌دهد.» (۵۶)

- در معرفی آقا میریعقوب از مجاهدان گمنام تبریز می‌نویسد: «این عکس در سال ۱۳۲۵ برداشته شده. آقا میر یعقوب را که یکی از پیشگامان مشروطه‌خواهی و از سردستانان مجاهدان بود با چند تن از مجاهدان نشان می‌دهد.» (۸۱)

- در معرفی یارمحمد خان کرمانشاهی می‌نویسد: «عکس بالا در همان سفر کرمانشاه برداشته شده. آن که در پشت مترالیوز^۱ نشسته یارمحمد خان و دیگران از سردستانان بختیاری می‌باشند.» (۱۰۴)

- در یادکرد از ستارخان و افراد دسته‌اش می‌نویسد: «این عکس در سال ۱۳۲۶ در روزهایی برداشته شده که شادروان ستارخان با دوچی در جنگ بود و این کسان، پیرامونیان او می‌باشند.» (۱۱۴)

- در هنگام ذکر مطلبی درباره‌ی احمد شاه می‌نویسد: «این عکس، احمد میرزا را در هنگام ولیعهدیش که بچه‌ای بیش نبود نشان می‌دهد و رختی که در تن اوست، رخت نظامی آن روز است.» (۱۸۷)

- در یادکرد دوباره از ستارخان می‌نویسد: «از ستارخان بارها عکس آورده‌ایم و این عکس دیگری از او می‌باشد.» (۱۹۰)

- در ذکر پیوستن کردها به دولت ایران در هنگام وقوع شورش در مهاباد در سال ۱۳۲۵ قمری می‌نویسد: «این عکس نیز یادگار آن روزهاست و سران کرد ایران‌خواه را نشان می‌دهد.» (۲۰۱)

^۱. واژه‌ای فرانسوی به معنی تیربار

اهمیت عکس نزد کسروی به اندازه‌ای است که هیچ یک از مندرجات تاریخی خود را بدون عکس به چاپ نرسانده و برای برخی اشخاص همچون: ستارخان، شیخ فضل‌الله نوری، سید محمد طباطبایی، میر هاشم دوچی که آنان را بیش از یک بار معرفی کرده، عکس جدید و غیرمکرر آورده است.

علاقه و اهتمام کسروی به جمع‌آوری عکس به حدی است که در هنگام معرفی رجال و شرح رویدادها نیز از خوانندگان درخواست ارسال عکس کرده است. برای مثال، در شرح احوال حاج میرزا حسین شکوهی بازرگان مشروطه‌خواه مراغه‌ای و ذکر آزارهای صمد خان شجاع‌الدوله بر آزادی‌خواهان مراغه و تبریز همچون «میرزا حسن مقدس» و «عبدالحسین انصاری» می‌نویسد: «اگر کسی از مقدس و انصاری عکس دارد به نزد ما فرستد.» (شماره ۹۰) همچنین در هنگام نوشتن مطلبی درباره عارف می‌نویسد: «در گفتگو از عارف و همدان، به یاد شادروان فریدالدوله می‌افتم. هر کسی از همدانیان یا از دیگران عکسی از او دارد برای ما بفرستد.» (۱۰۱)

برخی از عکس‌هایی که کسروی در آثار خود گردآوری کرده منحصر به فرد است و غیر از کتاب‌های او در اثر دیگری دیده نشده است. با توجه به امکانات محدود آن دوران و نبود متولی جمع‌آوری عکس‌های تاریخی و همچنین فقدان آرشیو عکس در ایران در آن روزگار، اهتمام کسروی در جمع‌آوری و چاپ عکس‌های مختلف ستودنی است و چه بسا اگر سعی و اهتمام او نبود، این عکس‌های ارزشمند به دست ما نمی‌رسید و از میان می‌رفت.

۱۱- تمجید از روحانیون طرفدار مشروطه، از ویژگی‌های مهم یادداشت‌های او در روزنامه پرچم است. کسروی برای روحانیون طرفدار مشروطه به ویژه طباطبایی و بهبهانی رهبران مشروطه و مجتهدین سه‌گانه حامی مشروطه در عتبات عالیات احترام و فراوانی قائل شده و برای آنان از لفظ «شادروان» و «آقایان» استفاده کرده است. (۱، ۲، ۲۵ و ۱۱۵)

آوردن عبارت «پیشوای دینی» برای سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی پاسخی به آن دسته از مخالفین کسروی در سال‌های اخیر است که معتقدند وی برای رهبران مشروطه وجهه دینی قائل نبوده است. او در این خصوص چنین نوشته است: «بی‌گمان بنیادگزار مشروطه ایران، او و شادروان بهبهانی را باید شمرد. بی‌گمان باید نام‌های این دو تن را در تاریخ با بزرگی و ارجمندی یاد کرد. کسانی اگر می‌خواهند اندازه رنجی را که این دو تن در

راه پدید آوردن جنبش مشروطه به کار برده‌اند بدانند و از اندازه‌کاردانی این دو پیشوای دینی آگاه گردند، تاریخ مشروطه را بخوانند.» (۱۱۵)

ضیاءالعلماء (۳۲)، میرزا مصطفی آشتیانی (۳۵)، سید جمال افجه‌ای (۴۰)، صدرالعلماء (۳۴)، شیخ محمدرضا قمی (۴۱)، شیخ محمود سلماسی (۵۴) و میرزا حسن مقدس (۹۰) از دیگر روحانیونی هستند که توسط کسروی در این یادداشت‌ها مورد ستایش قرار گرفته‌اند.

۱۲- چون کسروی نادرستی افراد گمنام را کمتر از رجال برجسته می‌دانست و معتقد بود در انقلاب مشروطیت کارها را همین مجاهدان به پیش بردند، اهتمام فراوانی در زنده نگه داشتن نام و خاطره آنان داشت که این نکته، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های یادداشت‌های او در روزنامه پرچم محسوب می‌شود.

چه بسا اگر قلم تیزبین و موشکاف کسروی نام و تصویر قهرمانان، مجاهدان و عیاران گمنام مشروطه را ثبت و ضبط نمی‌کرد، امروزه هیچ اثر و نشانه‌ای از آنان در تاریخ باقی نمی‌ماند.

در نوشته‌های کسروی به نام‌های فراوانی از مجاهدان و قهرمانان گمنام انقلاب مشروطه برمی‌خوریم که به غیر از آثار او در منبع دیگری به این گستردگی به این نام‌ها اشاره نشده است.

برای نمونه، افرادی چون: نایب محمد آقا و دو برادرش ابوالقاسم و محمود (۲۹)، غلام خان اهرابی (۳۰)، بخشعلی خان و برادرانش قوجعلی خان و شیرعلی خان (۴۲)، ابراهیم آقا و برادرانش آیدین پاشا و حسن بیگ (۴۳)، ایلدرم خان (۵۸)، میریعقوب، سید علی، میر صمد و محمدباقر (۵۹)، اسد آقا خان (۶۰)، اسماعیل خوبی (۶۱)، تقی خان و اصغر (۶۹)، آقا عمواعلی (۸۰) و آقا میریعقوب (۸۱) در شمار این گونه افرادند.

۱۳- کسروی علاوه بر ثبت یاد و خاطره مجاهدان گمنام مشروطه، به ثبت نام ضد قهرمانان و دشمنان مشروطه نیز پرداخته و نام آنان را به نوعی دیگر در تاریخ مشروطه جاودان ساخته است. ضرغام و ارشد نمونه‌ای از این قبیل افراد به شمار می‌روند. (۱۵۵)

۱۴- برقراری رابطه عمیق عاطفی با خواننده و افزودن بر تأثیر نوشته‌ها از طریق آوردن جملات دارای بار عاطفی و احساسی، از دیگر ویژگی‌های این اثر محسوب می‌شود. به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می‌کنیم:

- درباره ضیاءالعلماء که در روز عاشورا به همراه دایی خود توسط روس‌های تزاری بر دار رفت، چنین می‌نویسد: «ایسن دایی و خواهرزاده چون در یک روز و در یک جا به دار

خواستندی رفت، این است در یک جا عکس برداشته‌اند، تو گویی سرگذشت خود را از پیش می‌دانسته‌اند.» (۳۲)

- در پایان معرفی و یادکرد از کلنل محمدتقی خان پسیان می‌نویسد: «خدا شاد گرداند روان عارف را که تا زنده بود، همیشه یاد او کردی و آه‌ها کشیدی و دیگران را نیز متأثر گردانیدی.» (۴۶)

- در هنگام شرح ایستادگی شجاعانه ستارخان در جنگ‌های تبریز که در نهایت موجب بازگشت مشروطه شد، چنین می‌نویسد: «روانت شاد باد ای ستار قره‌داغی. روانت شاد باد ای فرزند دلیر ایران.» (۴۷)

۱۵- با آوردن کلمات و عباراتی چون «جوان غیرتمند»، «جوان بی‌گناه»، «جوان دلیر»، «مرد غیرتمند» و نظایر آن، از مجاهدان جانبداری کرده و به نوعی حس طرفداری خوانندگان را نسبت به آنان را برانگیخته است. (۳۴، ۴۶، ۵۴، ۶۳، ۱۰۰)

۱۶- کسروی تشنه آگاهی یافتن از سرگذشت مجاهدان و روایت صحیح و بی‌اشتباه رویدادهای مشروطه است، از همین روی در هنگام نگارش یادداشت‌ها دامن تحقیق را از کف نداده و از خوانندگان درخواست کرده است اطلاعات خود را درباره موضوع مورد اشاره برای او بفرستند. به عنوان نمونه، به چند مورد اشاره می‌کنیم:

- در معرفی غلامحسین خان مجاهد که در هنگام فتح قزوین کشته شد می‌نویسد: «از داستان او بیش از این آگاه نیستیم و نمی‌دانیم از مردم کجا بوده. اگر کسانی آگاهند برای ما بنویسند.» (۳۳)

- در معرفی سید جمال‌الدین اصفهانی واعظ مشهور مشروطه می‌نویسد: «ما داستان کشته شدن سید جمال را در همدان نیک نمی‌دانیم. کسانی که آگاهند برای ما بنویسند تا در تاریخ بماند.» (۳۹)

- درباره ایلدرم خان توپچی ماهر تبریز می‌نویسد: «پایان زندگانی او را ما نمی‌دانیم که کشته شد یا خود مرد. اگر کسی می‌داند برای ما بنویسد.» (۵۸)

- درباره یکی از مجاهدان گمنام تبریز به نام اصغر می‌نویسد: «گفته می‌شود با دست روسیان یا با دست صمد خان بالای دار رفته، ما چون داستان این را نمی‌دانیم، آنان که می‌دانند برای ما بنویسند.» (۶۹)

- دربارهٔ ادیب کرمانی از یاران و پیروان بهمانی و طباطبایی می‌نویسد: «ما از پایان زندگانی او که کی مرد و چگونه مرد آگاهی نداریم. اگر کسانی می‌دانند برای ما بنویسند.» (۷۹)

- در ذکر یکی از اجتماعات مردم تبریز در اوایل مشروطیت می‌نویسد: «کسانی که در این باره آگاهی دارند برای ما بنویسند.» (۹۱)

۱۷- در نگارش یادداشت‌ها، از خاطرات افراد مشهور بهره برده است. برای مثال، در هنگام شرح واقعهٔ پارک امین‌الدوله و کشته شدن حاج ابراهیم آقا تبریزی، از خاطرات مستشارالدوله دیگر نمایندهٔ آذربایجان استفاده کرده است. (۱۳)

۱۸- علاوه بر خاطرات مکتوب، از خاطرات و گفته‌های شفاهی بهره برده است. برای نمونه در تشریح نحوهٔ کشته شدن غلام خان اهرابی، می‌نویسد: «کسی که کشتهٔ او را دیده، چنین می‌نویسد: ...» (۳۰)

یادداشت مربوط به پتروس خان نیز نمونهٔ دیگری از بهره‌گیری کسروی از خاطرات شفاهی است. (۷۰)

۱۹- قسمت اعظم مندرجات روزنامهٔ پرچم به شرح رویدادهای آذربایجان و یا معرفی مجاهدان و مشروطه‌خواهان آذربایجان اختصاص یافته که برای این امر دو دلیل می‌توان متصور شد: دلیل اول این است که کسروی به وقایع زادگاه خود نسبت به سایر نقاط ایران اشراف و آگاهی بیشتری داشته و خود از نزدیک شاهد رویدادها بوده و بسیاری از رجال مشروطه‌خواه و یا مخالف مشروطهٔ تبریز را می‌شناخته است. برای مثال، بررسی و تدقیق در برخی موارد، نشانگر مشاهدهٔ میدانی و یا حضوری کسروی در وقایع تبریز در عصر مشروطیت است. (شماره‌های ۵۱، ۵۲، ۱۱۷)

دلیل مهم‌تر پُررنگ بودن سهم آذربایجان در مندرجات روزنامهٔ پرچم این است که آذربایجان از بدو پیدایش مشروطیت یکی از کانون‌های مهم مشروطه‌خواهی در ایران بوده و پس از واقعهٔ استبداد صغیر و به توپ بسته شدن مجلس نیز مقاومت دلیرانهٔ مردم این خطه سبب بازگشت مشروطیت شده است.

علاوه بر حق بزرگ آذربایجان در بازگرداندن و به ثمر نشستن مشروطه، هیچ یک از صفحات ایران به اندازهٔ آذربایجان و به خصوص تبریز در اثر مشروطه‌خواهی و تجاویزات و جنایات سپاهیان روس و دست‌نشانندگان آن‌ها دچار آسیب‌ها و مصائب گوناگون نشده و

حوادث دلگداز در آن رخ نداده است. بر همین اساس، این که کسروی سهم بیشتری از نوشته‌های خود را به ذکر وقایع این ایالت مهم ایران اختصاص داده، امری طبیعی است و نباید آن را برگرفته از تعلقات قومی دانست.

شاید اگر کسروی به ثبت رویدادهای آذربایجان همت نمی‌گماشت، بسیاری از وقایع آن عصر از بین می‌رفت و نسل امروز از آن بی‌اطلاع می‌ماند.

البته او تا حد امکان از تکریم و زنده نگه داشتن یاد مشروطه‌خواهان سایر نقاط ایران همچون: رئیس‌المجاهدین از قزوین، یارمحمد خان از کرمانشاه و میرزا کوچک خان از گیلان غافل نبوده است.

۲۰- از سید جمال‌الدین اسدآبادی با عنوان سید جمال همدانی یاد کرده و بدین ترتیب، به طور غیرمستقیم بر ایرانی بودن وی تأکید ورزیده است. (۲۶)

۲۱- حیدر خان عمواغلی را محرک عباس آقا صراف تبریزی در قتل اتابک و او را عامل بمب‌اندازی به ماشین محمدعلی شاه و قتل سید عبدالله بهبهانی دانسته است. (۹ و ۵۰)

۲۲- ضمن برشمردن خدمات حیدر خان عمواغلی به مشروطه، قتل سید عبدالله بهبهانی را به دست او و کسانش و این عمل را گناه بزرگی دانسته است. (۵۰)

۲۳- به طور تلویحی، سید حسن تقی‌زاده را محرک حیدر خان عمواغلی در ترور سید عبدالله بهبهانی دانسته است. (۵۰)

۲۴- در برخی موارد، نظرات اشتباه دیگران را تصحیح کرده است. (۵۴)

۲۵- بر خلاف نظر برخی از مورخین، نویسندگان و خاطره‌نگاران عصر مشروطه، کف زدن و اظهار شادی شیخ مهدی نوری در هنگام به دار کشیدن شیخ فضل‌الله نوری را دروغ دانسته است. (۷۸)

اقدامات نگارنده در تدوین کتاب حاضر

- چون یادداشت‌ها فاقد نام بود، نگارنده با توجه به حضور روایتگرگونه کسروی در این سلسله یادداشت‌ها، نام «مشروطه به روایت کسروی» را برای کتاب برگزید.

- برای هر نوشته، شماره‌ای قرار داده شد تا ارجاع به آن راحت‌تر باشد.

- به منظور رعایت امانتداری، رسم‌الخط و شیوه‌املائی اصل اثر همان گونه که در روزنامه‌پرچم به چاپ رسیده است در کتاب حاضر آورده شد. برای نمونه: کلماتی همچون: بنیادگزار،

گذاشت، دارالشوری، شوری، اسپهان، تبلیس، التماطوم و ... به همان شیوه آمده و تغییری در آن‌ها داده نشده است.

- تمام پاورقی‌های کتاب از نگارنده است.

- بسیاری از عکس‌های روزنامه پرچم فاقد کیفیت لازم برای چاپ بود. برای رفع این مشکل می‌توانستیم از عکس‌های مشابه که کیفیت بهتری دارند استفاده کنیم اما مقید بودن به وفاداری به عکس‌های انتخاب شده توسط مؤلف و همچنین رعایت اصل امانتداری ما را بر آن داشت که از تعدادی از عکس‌های کتاب «تاریخ مشروطه ایران» و «تاریخ هجده ساله آذربایجان» که از کیفیت بهتری برخوردار بودند استفاده نمایم.

- تمام عکس‌های کتاب برگرفته از روزنامه پرچم است، به جز عکس‌های ستاره‌دار که به ضرورت تنظیم صفحه‌آرایی کتاب به بعضی از صفحات افزوده شده است.

علاوه بر این، تعداد ۲۵ قطعه از عکس‌های باکیفیت مربوط به رجال و حوادث آذربایجان در انقلاب مشروطیت را جناب آقای رضا همراز مؤلف و روزنامه‌نگار تبریزی کریمانه از آرشیو ارزشمند خود برای ما فرستادند که از لطف و محبت ایشان سپاسگزاری و قدردانی می‌نمایم.

- نگارنده یادداشت‌ها و توضیحاتی در مقایسه مطالب کتاب حاضر و دو کتاب «تاریخ مشروطه ایران» و «تاریخ هجده ساله آذربایجان فراهم آورده بود که به منظور افزوده نشدن به حجم کتاب و به تبع آن افزایش نیافتن هزینه‌های چاپ، از آوردن این یادداشت‌ها صرف نظر نمود. از همین روی، خوانندگان گرامی را به مطالعه دقیق آن دو کتاب و مقایسه آن با کتاب حاضر دعوت می‌نمایم، چرا که هر سه اثر، از جمله سندهای مهم درباره انقلاب مشروطیت ایران محسوب می‌شوند.

در خاتمه بر خود لازم می‌دانم از دوست فرهیخته گرانقدر جناب آقای عنایت‌الله رحمانی که دوره کامل روزنامه پرچم را در اختیارم قرار دادند سپاسگزاری و تشکر نمایم.

مهدی نورمحمدی

Mehdi.nour.m@gmail.com